

ROLA POLITYCZNA FUNDACJI KLASZTORNEJ

Uwagi na marginesie pracy Anne-Marie Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques. Une politique du pouvoir en Hainaut au Moyen Âge (VIIe-XIe siècle)* (Collection Histoire in-8°, 92), Bruxelles, Crédit Communal, 1994 ss. 368.

Wśród wielu funkcji, jakie spełniała w średniowiecznym społeczeństwie fundacja zakonna¹, jedną z ważniejszych była jej rola polityczna. Klasztor, przez sam fakt swojego powstania, tworzył nowy, z reguły ważny, ośrodek religijny, kulturowy i osadniczo-gospodarczy, a w wielu przypadkach także militarny². Tym samym stawał się istotnym elementem układu sił politycznych — w okresie wczesnego średniowiecza w skali regionalnej lub nawet całego państwa, w późnym średniowieczu w skali już ograniczonej, lokalnej. Wśród motywów fundacji zakonnej³, zwłaszcza wczes-

¹ Zob. M. Derwich, *Monastycyzm w dawnych społeczeństwach europejskich. Zarys problematyki*, w: *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w dniach 8-11 maja 1996 r. nad Jeziorem Wielkim w Turawie przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego* (Opera ad historiam monasticam spectantia, Series I, Coloquia, 2), red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole-Wrocław 1996 s. 43-52, gdzie zestawienie literatury przedmiotu. Dla monastycyzmu wczesnośredniowiecznego podstawowe pozostają uwagi O. G. Oexle, *Les moines d'Occident et la vie politique et sociale dans le Haut Moyen Âge*, w: *Le monachisme à Byzance et en Occident du VIIIe au Xe siècle. Aspects internes et relations avec la société*, Actes du colloque international organisé par la Section d'Histoire de l'Université Libre de Bruxelles en collaboration avec l'Abbaye de Maredsous (1416 mai 1992), red. A. Dierkens, D. Misonne, J.-M. Sansterre, „Revue Bénédictine” t. 103:1993 nr 1-2 s. 255-272.

² Dobrym przykładem służy tu opactwo w Lubiniu, zob. dalej, przyp. 7.

³ Na ten temat zob. m. in. ciekawy przyczynek R. Mortimera, *Religious and Secular Motives for some English Monastic Foundations*, w: *Religious Mo-*

nośredniowiecznej, kwestie polityczne i ideologiczne z reguły zajmują miejsce pierwszorzędne ⁴.

1

Problem ten jest dobrze znany badaczom polskim, zwłaszcza w przypadku najwcześniejszych opactw benedyktynów, cystersów i kanoników regularnych ⁵. Przynajmniej częściowo rozpoznane już zostały motywy polityczne leżące u podłoża decyzji o fundacji i re-fundacji opactw w Tyńcu ⁶ oraz w Lubiniu ⁷, a także działalności fundacyjnej Kazimierza Sprawiedliwego ⁸. Ścisły związek między polityką a dalszym rozwojem poszczególnych fundacji monastycznych ukazują m. in. tzw. „ugoda tyniecka” z 1105 r. ⁹ oraz drama-

tivations: Biographical and Sociological Problems for the Church Historian (Studies in Church History, 15), red. D. Baker, Oxford 1978 s. 77–85.

⁴ Zob. zbiór klasycznych rozpraw autorstwa J.–F. Lemarignier, *Structures politiques et religieuses dans la France du haut Moyen Âge. Recueil d'articles rassemblés par ses disciples* (Publications de l'Université de Rouen, 206), Rouen 1995 (treść prezentuje P. Toubert, „Le Moyen Âge” t. 102:1996 s. 597–587).

⁵ Zob. liczne przykłady M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce. Wybrane problemy* (Acta Universitatis Wratislaviensis, 2019, Historia, 135), Wrocław 1998 rozdz. VIII, a podsumowanie badań (dla eremitów, mnichów i kanoników regularnych) zob. Tenże, *Stan i potrzeba badań nad wspólnotami monastycznymi w Polsce średniowiecznej*, „Nasza Przyszłość” t. 89:1998 s. 5–65.

⁶ R. Michałowski, *Principes Fundator. Studium z dziejów kultury politycznej w Polsce X–XIII w.*, Warszawa 1993 [1989] s. 7–8, 89–96. Zob. też M. Derwich, *Rola Tyńca w rozwoju monastycyzmu benedyktyńskiego w Polsce*, w: *Benedyktyni tyniecy w średniowieczu. Materiały z sesji naukowej. Wawel–Tynec, 13–15 października 1994*, red. K. Żurowska, Kraków–Tynec 1995 s. 99–120.

⁷ M. Derwich, *Fundacja lubińska na tle rozwoju monastycyzmu benedyktyńskiego w Polsce (XI–XII wiek)*, w: *Opactwo Benedyktynów w Lubiniu. Pierwsze wieki istnienia. Materiały z IV Sesji Lubińskiej z okazji 850-lecia konsekracji ołtarza NMP 14–15 października 1995 r.*, red. Z. Kurnatowska, (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Wydział Historii i Nauk Społecznych, Prace Komisji Archeologicznej, 16), Poznań 1996 s. 12–23; Tenże, *Znaczenie badań archeologicznoarchitektonicznych nad opactwem w Lubiniu dla poznania dziejów monastycyzmu polskiego. Uwagi historyka*, w: *Kraje stowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kočka–Kręc, W. Łosiński, Poznań 1998 s. 579–589.

⁸ J. Dobosz, *Działalność fundacyjna Kazimierza Sprawiedliwego* (Publikacje Instytutu Historii UAM, 2), Poznań 1995 s. 145–151.

⁹ M. Derwich, *Tyniecka zgoda i wyszogrodzka wróżda. O dwóch konflik-*

tyczne losy śląskich opactw benedyktynów w drugiej połowie XII w. ¹⁰ Wiemy też już trochę więcej na temat zasięgu oddziaływań późnośredniowiecznego opactwa mniszego ¹¹ oraz roli politycznej opatów ¹².

Mimo tego znacznego już dorobku, przed badaczami polskiego monastycyzmu pozostaje jeszcze długa droga do przebycia ¹³. Ostatnia monografia Thomasa Hilla ¹⁴, zasłużenie dobrze przyjęta także w naszej historiografii ¹⁵, ukazała wyraźnie, jak dużo nowego przynieść może całościowe spojrzenie na problem politycznego znaczenia fundacji monastycznych. Rysujący się program dalszych badań jest jasny ¹⁶. Konieczne jest kompleksowe zbadanie polskich wczesnośredniowiecznych fundacji zakonnych oraz ich roli politycznej w pełnym kontekście dziejów politycznych, społecznych i prawnych epoki. Wśród licznych zagadnień, które trzeba będzie w ich trakcie uwzględnić, wymienić trzeba: a) zmieniającą się rolę władzy centralnej, w tym zakresu władzy książąt piastowskich, b) wzrost

tach wewnętrznych w Polsce średniowiecznej XII i XIII wieku, „Kwartalnik Historyczny” t. 95:1988 z. 2 s. 5–15; Tenże, *Rola Tyńca*, s. 101 i n.

¹⁰ M. Derwich, *Piastowie Śląscy a benedyktyni (XII–XIII w.)*, w: *Krzyszów uświęcony Łaską* (Acta Universitatis Wratislaviensis, 1782), red. H. Dziurła, K. Bobowski, Wrocław 1997 s. 38–43; Tenże, *Gab es eine Benediktinerkrie in Polen in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts?*, w druku w księdze pamiątkowej profesora dr. hab. Kaspara Elma.

¹¹ M. Derwich, *Klasztor św. Krzyża na Łysej Górze a rycerstwo sandomierskie*, w: *Genealogia. Studia nad wspólnotami krewniczymi w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, red. J. Hertel, J. Wroniszewski, Toruń 1987 s. 149–171; Tenże, *Der kleinpolnische Niederadel in seinen privaten Beziehungen zum Benediktinerkonvent Lysa Góra im 15. Jahrhundert*, w: *Die private Welt des Hofes in adeligen Selbstzeugnissen des 14. bis 16. Jahrhunderts. Fach- und Begegnungskonferenz polnischer, tschechischer und deutscher Historikerinnen und Historiker*, red. H.–D. Heimann, Potsdam (w druku).

¹² M. Derwich, *Opat łysogórski jako członek polskiej elity politycznej XV w. Reguła czy wyjątek? (Ze studiów nad średniowiecznym opatem benedyktyńskim w Polsce)*, w: *Genealogia. Polska elita polityczna w wiekach średnich*, red. J. Wroniszewski, Toruń 1993 s. 137–161.

¹³ M. Derwich, *Stan i potrzeba* s. 54–57.

¹⁴ T. Hill, *Könige, Fürsten und Klöster: Studien zu den dänischen Klostergründungen des 12. Jahrhunderts* (Kieler Werkstücke: Reihe A, Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte, 4), Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris 1992.

¹⁵ Zob. recenzje G. Labudy, „Zapiski Historyczne” t. 60:1995 z. 1 s. 117–120 i K. Skwierczyńskiego, „Kwartalnik Historyczny” t. 101:1994 z. 2 s. 86–88.

¹⁶ W części formuluje go już G. Labuda w wyżej cytowanej recenzji.

znaczenia możnowładztwa świeckiego i duchownego, c) przenikanie na obszar Polski reformy gregoriańskiej i d) monastycznej, które pociągnęło za sobą e) pojawienie się nowej grupy biskupów i opatów, działających już w duchu „gregoriańskim”, wreszcie f) powolny upadek idei opactw królewskich, książęcych i prywatnych oraz związana z tym ewolucja położenia prawnego wspólnot zakonnych.

Podjęcie tego typu badań nie będzie jednak możliwe bez dobrego poznania sytuacji panującej pod tym względem we wczesnośredniowiecznej Europie. Chodzi tu zwłaszcza o obszary albo o rozwoju zbliżonym do ziem polskich, albo też z Polską blisko w tym okresie związane. W pierwszym przypadku dobrym punktem odniesienia jest wspomniana wyżej monografia Thomasa Hilla poświęcona dwunastowiecznej Danii. Niestety, brak jest tego typu badań u naszych południowych sąsiadów (Czechy i Węgry). Bogata historiografia zachodnioeuropejska, w tym niemiecka, w części wykorzystana została w pracach Edwarda Potkowskiego¹⁷ oraz Romana Michałowskiego i Sławomira Gawłasa¹⁸. Poza pracami przez nich wykorzystanymi przywołać wypada jeszcze co najmniej monografię Georga Matthäi¹⁹ oraz studia Carlricharda Brühla²⁰, Wolf-

¹⁷ E. Potkowski, *Kościoty terytorialne i państwowe we wczesnym średniowieczu*, w: *Katolicyzm wczesnośredniowieczny*, red. J. Keller, Warszawa 1973 s. 9–112.

¹⁸ R. Michałowski, *Il culto dei santi fondatori nei monasteri tedeschi dei secoli XI et XII. Proposte di ricerca*, w: *Culto dei santi, istituzioni e classi sociali in età preindustriale*, red. S. Boesch Gajano, L. Sebastiani, L'Aquila–Romana 1984 s. 105–140; Tenże, *Święta moc fundatora klasztoru (Niemcy XI–XII w.)*, „Kwartalnik Historyczny” t. 91:1984 s. 1–24; Tenże, *Klasztor prywatny w Niemczech IX–XII w. jako fakt religijny i społeczny w: Niemcy — Polska w średniowieczu. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 14–16 XI 1983 r.* (Uniwersytet A. Mickiewicza, Seria Historia, 126), red. J. Strzelczyk, Poznań 1986 s. 47–66; Tenże, *Les fondations ecclésiastiques dans l'idéologie de la première monarchie piastienne*, „Acta Poloniae Historica” t. 60:1989 s. 133–157; Tenże, *Wizerunek fundatorki klasztoru na antependium i pieczęci z Göss*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991 s. 207–216; S. Gawłás, *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społecznoustrojowa odrębności Polski*, Warszawa 1996 s. 12–14, 75–78.

¹⁹ *Die Klosterpolitik Kaiser Heinrichs II. Ein Beitrag zur Geschichte der Reichsabteien* (Ph. D. diss.), Grünberg 1877.

²⁰ C. Brühl, *Fodrum, Gistum, Servitium Regis* (Kölner historische Abhandlungen, 14/1–2), Köln 1968.

ganga Metz²¹, Johna W. Bernhardta²² i Josefa Semmlera²³, klasyczną już syntezę kościoła cesarskiego w Liège pióra Jean–Luis Kuppera²⁴ oraz fundamentalne badania Josefa Fleckensteina i Joachima Wollascha publikowane w zbiorze *Reich und Kirche vor dem Investiturstreit*²⁵. Podsumowanie dotychczasowych osiągnięć w tym zakresie przynosi zbiór *Monastische Reformen im 9. und 10. Jahrhundert*²⁶, najnowsza *Historia chrześcijaństwa*²⁷, a także zbiór *Le monachisme à Byzance et en Occident du VIIIe au Xe siècle*²⁸. Dla okresu późniejszego, od XII w., podstawową literaturę przedmiotu zestawiają Bernard Schimmelpfennig (dla Kościoła cesarskiego)²⁹ i Giles Constable (dla monastycyzmu XII w.)³⁰.

²¹ W. Metz, *Das Servitium Regis*, Darmstadt 1978.

²² J. W. Bernhardt, *The Role of the German Royal Monasteries in Itinerant Kingship of Early Medieval Germany (936–1075)* (Ph. D. diss. University of California), Los Angeles 1986; Tenże, „*Servitium regis*” and *Monastic Property in Early Medieval Germany*, „*Viator*” t. 18:1987 s. 53–87.

²³ J. Semmler, *Le monachisme occidental du VIIIe au Xe siècle. Formation et réformation, w: Le monachisme à Byzance et en Occident*, red. A. Dierkens, D. Misonne, J.–M. Sansterre, s. 68–89, tam starsze prace.

²⁴ J.–L. Kupper, *Liège et l'église impériale XIe–XIIe siècle* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 228), Paris 1981.

²⁵ J. Fleckenstein, *Problematik und Gestalt der ottonisch–salischen Reichskirche*, w: *Reich und Kirche vor dem Investiturstreit. Vorträge beim wissenschaftlichen Kolloquium aus Anlaß des achtzigsten Geburtstags von Gerd Tellenbach*, red. K. Schmid, Sigmaringen 1985: s. 83–98 (zob. Tegoż, *Zum Begriff der ottonischsalischen Reichskirche*, w: *Geschichte — Wirtschaft — Gesellschaft. Festschrift für Clemens Bauer zum 75. Geburtstag*, red. E. Hassinger, J. H. Müller, H. Ott, Berlin 1974 s. 61–71); J. Wollasch, *Die Einfluß des Mönchtums auf Reich und Kirche vor dem Investiturstreit* s. 35–48.

²⁶ Red. R. Kottje, H. Maurer (Vorträge und Forschungen, 38), Sigmaringen 1989 i recenzja J. Strzelczyka, „*Nasza Przeszłość*” t. 78:1992 s. 373–379.

²⁷ *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*, zob. t. 4: *Évêques, moines et empereurs (610–1054)*, red. G. Dargon, P. Riché, A. Vauchez, Paris 1993 i t. 5: *Apogée de la papauté et expansion de la chrétienté (1054–1274)*, red. A. Vauchez, Paris 1993. Dzieło to jest też dostępne w tłumaczeniu niemieckim.

²⁸ Jak w przyp. 1.

²⁹ B. Schimmelpfennig, *König und Fürsten, Kaiser und Papst nach dem Wormser Konkordat* (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 37), München 1996. Zob. np. A. Kraus, *Reformidee und politische Wirklichkeit. Zur königlichen Klosterpolitik in Bayern von Lothar von Supplinburg bis Friedrich Barbarossa*, w: *Papsttum und Kirchenreform. Historische Beiträge. Festschrift für Georg Schwaiger zur 65.*, red. M. Weitlauff, K. Hausbergen, St. Ottilien 1990 s. 193–221; *Reformidee und Reformpolitik im spätsalisch–frühstaufischen Reich. Vorträge der Tagung der Gesellschaft für mittelrheinische Kirchengeschichte vom*

Niedawno opublikowana monografia Anne-Marie Helvétius, poświęcona miejscu zajmowanemu przez wspólnoty monastyczne w strukturach politycznych i kościelnych Hainaut³¹, należy do jednego z najciekawszych, nowszych opracowań poruszających zarysowany wyżej problem. Uhonorowana *Prix d'Histoire* za najlepszy doktorat z zakresu historii obroniony w Belgii w 1992 r., doczekała się m. in. pozytywnej recenzji Michela Parisse'a³², który jest jednym z najlepszych współczesnych znawców nie tylko monastycyzmu wczesnośredniowiecznego, ale także dziejów tego regionu³³.

Autorka ze swobodą i znaczną erudycją porusza się po zagadnieniach słabo znanych czytelnikowi polskiemu. Krytyczna prezentacja niektórych z osiągniętych przez nią rezultatów może się zatem okazać pożyteczną dla dalszego rozwoju polskich badań nad dziejami mnichów i kanoników regularnych. Nie tylko bowiem przybliży nieznanne nam przecież losy opactw usytuowanych na obszarze Hainaut, ale, przede wszystkim, pozwoli lepiej poznać procesy rozwojowe dziejów monastycyzmu i społeczeństwa na pograniczu monarchii francuskiej i cesarstwa w tak ważnym okresie między VII a XI w.

2

W zakresie terytorialnym, praca A.-M. Helvétius obejmuje część Lotaryngii³⁴, dawny *pagus* Hainaut³⁵. Jego historyczne ziemie

11. bis 13. red. S. Weinfurter, H. Seibert, September 1991 in Trier (Quellen und Abhandlungen zur mittelhohenrheinischen Kirchengeschichte im Auftrag der Gesellschaft für mittelhohenrheinische Kirchengeschichte, 68), Mainz 1992.

³⁰ G. Constable, *The Reformation of the Twelfth Century. The Trevelyan Lectures Given at the University of Cambridge, 1985*, Cambridge 1996.

³¹ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques. Une politique du pouvoir en Hainaut au Moyen Âge (VIIe–XIe siècle)*, (Collection Histoire in-8°, 92), Bruxelles 1994.

³² Zob. M. Parisse, „Cahiers de Civilisation Médiévale” t. 41:1998 s. 76–78.

³³ Zob. przyp. 34, 38, 41 oraz M. Parisse, *La noblesse lorraine, XIe–XIIIe siècle*, t. 1–2, Lille–Paris 1976.

³⁴ M. Parisse, *Austrasie, Lotharingie, Lorraine* (Encyclopédie illustrée de la Lorraine. L'époque médiévale), Nancy 1990; Ten'ze, *Lotharingie*, w: *Dictionnaire encyclopédique du Moyen Âge*, red. A. Vauchez, Cambridge–Paris–Rome 1997 (dalej cyt. *Dictionnaire*), s. 912–913.

³⁵ M.-A. Arnould, *Le Hainaut. Évolution historique d'un concept géographique*, w: *Le Hainaut français et belge*, Bruxelles [1969] s. 15–42 i też w: *Recueil d'études d'histoire hainuyère offertes à Maurice-A. Arnould*, red. J.-M. Cauchies, J.-M. Duvosquel, t. 1 Mons 1983 s. 25–50.

rozciągają się po obu stronach obecnej granicy francusko-belgijskiej (jednak w większości po stronie belgijskiej). Oś tego obszaru wyznacza Sambra, od źródeł aż do Lobbes. W okresie interesującym Autorkę, tzn. między VII a XI w., centra kościelne położone na prawym brzegu Sambry, takie jak Cousoire, Liessies, Fussiau, Wallers czy Salles, odgrywały rolę marginalną. Inaczej było z częścią Hainaut rozciągającą się na lewym brzegu Sambry, między Solesmes od południowego zachodu a rzekami Escaur i Haine od zachodu i północy. Położone tu opactwa w Hautmont, Mauberge i Maroiles nad Sambrą, w Mons i Saint-Gislan nad Haine, w Crespin oraz w Saint-Saulve koło Valenciennes, odgrywały istotną rolę w dziejach regionu.

Obszar Hainaut należał do biskupstwa Cambrai³⁶, a właściwie Arras–Cambrai, bowiem w okresie interesującym Autorkę te dwa stare biskupstwa były ze sobą połączone. Nowa diecezja Arras powstała (w właściwie została restaurowana) w 1093/1094 r.³⁷

Dzieje wczesnośredniowiecznego monastycyzmu w Lotaryngii są stosunkowo dobrze poznane. Dysponujemy ich syntetycznym zarysem pióra Michela Parisse³⁸, uzupełnionym, w przypadku eremitów i rekluzów, przez Jeana Heuclin³⁹. Istotne znaczenie mają nowsze, gruntowne studia nad dziejami kościelnymi i społecznymi tego regionu w IX–XIII w., prowadzone m. in. przez Léopolda Génicot⁴⁰, Michela Parisse⁴¹, E. Boshofa⁴² i Wolfganga Pet-

³⁶ *Les diocèses de Cambrai et de Lille* (Histoire des diocèses de France, 8), red. P. Pierrard, Paris 1978. Zob. B. Delmaire, *Cambrai*, w: *Dictionnaire*, s. 250.

³⁷ L. Kéry, *Die Errichtung des Bistums Arras 1093/1094* (Beihefte der Francia, 33), Sigmaringen 1994 oraz B. Delmaire, *Le diocèse d'Arras de 1093 au milieu du XIVe siècle. Recherches sur la vie religieuse dans le nord de la France au Moyen Âge* (Mémoires de la Commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais, 31), t. 1, Arras 1994 s. 39–60 i R. Kaiser, *Le diocèse d'Arras au Moyen Âge. À propos de deux thèses récentes*, „Le Moyen Âge” t. 103:1997 s. 339–348.

³⁸ M. Parisse, *La Lorraine monastique au Moyen Âge*, Nancy 1981.

³⁹ J. Heuclin, *Aux origines monastiques de la Gaule du Nord. Ermites et recluses du Ve au XIe siècle*, Lille 1988.

⁴⁰ L. Génicot, *Monastères et principautés en Lotharingie du Xe au XIIIe siècle*, „Annali della Fondazione Italiana per la Storia amministrativa” t. 2:1965 s. 95–172 i też w: *Études sur les principautés lotharingiennes*, Louvain 1975 s. 59–139.

⁴¹ M. Parisse, *Noblesse et monastères en Lotharingie du IXe au XIe siècle*, w: *Monastische Reformen* s. 167–196.

⁴² E. Boshof, *Untersuchungen zur Kirchengogtei in Lothringen im 10. und*

ke⁴³. Dzięki świetnej syntezie Alaina Dierkensa (nota bene A.–M. Helvétius jest jego uczennicą) znamy też dzieje wspólnot mni-
szych i kanoniczych istniejących w VII–XI w. na obszarze mię-
dzy Sambrą a Mozą, który graniczy z Hainaut od północnego-
wschodu⁴⁴. Wspólny punkt stanowią: opactwa w Lobbes (z prze-
orstwem w Wallers⁴⁵) oraz w Salles⁴⁶. Dzieje monastycyzmu na
terenie wydzielonej w 1093/1094 r. z biskupstwa Cambrai diecezji
Arras opracował Bernard Delmaire⁴⁷. Tej ostatniej pracy Autorka
nie mogła już wykorzystać, podobnie jak nowszych, interesują-
cych studiów poświęconych politycznym aspektom reform mona-
stycznych X–XI w. we Flandrii i roli, jaką w ich rozwoju odegra-
li miejscowi hrabiowie⁴⁸, a także opactwu w Gorze i związane-
mu z nim kierunkowi reformy⁴⁹.

Dzieje opactw położonych na obszarze Hainaut opracowane zo-

11. Jahrhundert, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte”, Kano-
nistische Abteilung, t. 96:1979 s. 55–119; Tenze, *Kloster und Bischof in Lothar-
ingien*, w: *Monastische Reformen*, s. 197–246.

⁴³ W. Petke, *Von der klösterlichen Eigenkirche zur Inkorporation in Lothrin-
gen und Nordfrankreich im 11. und 12. Jahrhundert*, „Revue d’Histoire Ecclé-
siastique” t. 87:1992 s. 34–72, 375–402.

⁴⁴ A. Dierkens, *Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse (VIIe–XIe
siècles). Contribution à l’histoire religieuse des campagnes du Haut Moyen Âge*
(Beihefte der „Francia”, 14), Paris 1985. Zob. też D. Misonne, J. Lefèvre,
Abbayes et collegiales entre Sambre et Meuse VIIe–XXe siècle, Bruxelles 1987
i J.–J. Bolly, J.–B. Lefèvre, D. Misonne, *Monastères bénédictins et ci-
sterciens dans les Albums de Croij (1596–1611)*, „Revue Bénédictine” t. 100:
1990 nr 1–3.

⁴⁵ A. Dierkens, *Abbayes et chapitres* s. 91–136, 321–325.

⁴⁶ Tamże s. 145–147.

⁴⁷ B. Delmaire, *Le diocèse d’Arras*, t. 1 s. 193–238, 313–337.

⁴⁸ M. Margue, *Aspects politiques de la „réforme” monastique en Lotharin-
gie. Le cas des abbayes de Saint-Maximin de Trèves, de Stavelot-Malmédy et
d’Echternach (934–973)*, „Revue Bénédictine” t. 98:1988 s. 31–61; W. Mohr,
*Studien zur Klosterreform des Grafen Arnulf I. von Flandern. Tradition und Wirk-
lichkeit in der Geschichte der Amandus-Klöster* (Mediaevalia Lovaniensia, Se-
ries I, Studia, XII), Leuven 1992; D. C. Van Meter, *Count Baldwin IV,
Richard of Saint-Vanne, and the Inception of Monastic Reform in Eleventh Cen-
tury Flandres*, „Revue Bénédictine” t. 107:1997 s. 131–148.

⁴⁹ *L’abbaye de Gorze au Xe siècle* (Coll. „Lorraine”), red. M. Parisse, O.
G. Oexle, Nancy 1993; A. Wagner, *Gorze au XIe siècle. Contribution à
l’histoire du monachisme bénédictin dans l’Empire*, Nancy–Turnhout 1996. Zob.
też przyp. 94. Dzieje opactwa w Brogne, opr. A. Dierkens, *Abbayes et cha-
pitres*, s. 197–259. Por. też A. Linage Conde, *San Benito y los benedictinos*,
t. 1, Braga 1992 s. 297–298; M. Parisse, *Brogne, Gorze*, w: *Dictionnaire*,
s. 227, 671–672.

stały katalogowo w końcu XIX w. przez Ursmara Berlière⁵⁰. No-
wszy zarys (dla IX–XII w.) poświęcił im J. Nazet⁵¹. Obszar ten
obejmuje także nowa, popularna synteza dziejów monastycyzmu
belgijskiego⁵².

3

J.–M. Helvétius interesują dzieje mnichów i kanoników na ob-
szarze Hainaut w okresie między połową VII w., kiedy powstają
tu pierwsze wspólnoty monastyczne, a końcem XI w., gdy poja-
wiają się tu nowe, liczne fundacje zakonne związane z reformą
gregoriańską. Jej praca poświęcona jest zatem rozwojowi i ewolu-
cji „starego” monastycyzmu aż do czasów charakteryzujących się
żywiolowym kształtowaniem się nowych zakonów eremickich, mni-
szych i kanoniczych. Jego dzieje ukazane są na dobrze rozpoznay-
nym przez Autorkę tle losów politycznych, społecznych i ustroj-
owych regionu. W tym także rozwoju prawodawstwa kościelnego
i zakonnego oraz związanej z nim ewolucji form monastycznych.
Taki kompleksowy spojrzenie jest ogromną zaletą omawianej mo-
nografii. Dodajmy, że czytelnik znajdzie tu także kompetentną ana-
lizę wszystkich dostępnych przekazów źródłowych, a zwłaszcza
tekstów hagiograficznych. Poświęcone im fragmenty pracy należą
do najlepszych. Autorka, doskonała znawczyni tego typu przeka-
zów⁵³, nie tylko wnosi istotne ustalenia dotyczące ich datacji i au-
torstwa, ale też — przede wszystkim — ukazuje ich ogromne
znaczenie dla poznania dziejów monastycyzmu w tym okresie i jego
społecznych odniesień.

Monografia składa się z trzech głównych części: Autorka oma-
wia najpierw okres fundacji merowińskich, później sekularyzacji

⁵⁰ U. Berlière, *Province de Namur et de Hainaut* (Monasticon Belge, 1), t.
1–2, Maredsous 1890–1897, reprint: Liège 1961.

⁵¹ J. Nazet, *Crises et réformes dans les abbayes hainuyères du IXe au début
du XIIe siècle*, w: *Récueil d’études d’histoire hainuyère offertes à Maurice–A.
Arnould*, red. J.–M. Cauchies, J.–M. Duvosquel, t. 1, Mons 1983 s. 461–496.
Tenże, *Les chapitres de chanoines séculiers en Hainaut du XIIe siècle* (Acadé-
mie Royale de Belgique, Mémoire de la Classe des Lettres, coll. in 8°, 3e série,
VII), Bruxelles 1993.

⁵² J. Lemmens, *Histoire des monastères de Belgique du VIIe au XVIIIe
siècle. Essai* (Document), Bruxelles 1995.

⁵³ Zob. A.–M. Helvétius, *Les modèles de sainteté dans les monastères de
l’espace belge du VIIIe au Xe siècle*, w: *Le monachisme à Byzance et en Occi-
dent du VIIIe au Xe siècle*, s. 51–67.

karolińskich, wreszcie rządów hrabiów Hainaut. Każda część zaczyna się analizą dziejów poszczególnych wspólnot zakonnych, po której następują uwagi syntetyczne. Prace kończy klarowne podsumowanie oraz bardzo pożyteczne *dossier* licznie wykorzystanych źródeł hagiograficznych (s. 314–345). Autorka omawia w nim kolejno: *Vita Aldegundae*: prima (BHL 244), secunda (BHL 245), tertia (BHL 247 b), quarta (BHL 246) i quinta (BHL 247), *Vita Aldetrudis* (BHL 253–254), *Vita Waldetrudis* (BHL 8776), *Vita Madelbertae* (BHL 5129), *Vita Gisleni*: prima (BHL 3552), secunda (BHL 3555–3556) i tertia (BHL 3553), *Vita Humberti*: prima (BHL 4037) i secunda (BHL 4036), *Vita Auberti* (BHL 861), *Vita Vincentii prima* (BHL 8672). Bibliografia i indeks ułatwiają korzystanie z monografii.

4

Okres merowiński wiąże się z fundacją i pierwszym okresem wzrostu opactw na obszarze Hainaut. Jest stosunkowo dobrze znany, przede wszystkim dzięki licznie wówczas powstającym przekazom hagiograficznym. Z kolei dzieje monastycyzmu na tych terenach w okresie karolińskim są słabo poznane ze względu na niezwykle skromną podstawę źródłową. Znacznie lepiej sytuacja przedstawia się dla X i XI w., gdy ponownie pojawiają się przekazy hagiograficznych oraz zwiększa się ilość źródeł narracyjnych i dyplomatycznych.

Podwójne opactwo⁵⁴ NMP i św. Piotra w Mons⁵⁵ ufundowane zostało przez św. Waldetrudę (620/625–684/688)⁵⁶, uważaną cza-

⁵⁴ E. Gilomen-Schenkel, *Das Doppelkloster — eine verschwiegene Institution*, „Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seine Zweige” t. 101:1990 s. 197–212; *Doppelklöster und andere Formen der Symbiose männlicher und weiblicher Religiösen im Mittelalter* (Berliner Historische Studien, 18, Ordenstudien, VIII), red. K. Elm, M. Parris, Berlin 1992; J. Dalarun, *Monastère double. Occident*, w: *Dictionnaire*, s. 1023; M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 170–171 (§ 41.3).

⁵⁵ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 45–59, 135–138, 155–158, 203–204, 235–246.

⁵⁶ Zob. *Sainte Waudru devant l'Histoire et devant la Foi. Recueil d'études publiés à l'occasion du treizième centenaire de sa mort*, red. J.-M. Cauchies, Mons 1989 oraz G. Bayay, *Sainte Waudru: de l'historiographie montoise à l'hagiographie sonéigienne. Traces culturelles et genèse hagiographique*, w: *Mélanges offerts à Christiane Piérard. Études d'Histoire montoise et hainuyère*, „Annales du Cercle archéologique de Mons” t. 74:1990 s. 71–70.

sami za patronkę nie tylko Mons, ale i całego Hainaut. Według ustaleń Autorki, była to córka Walberta, który — jako *domesticus* Klotara II — należał do możnowładztwa neustriańskiego. Opactwo powstało w latach 655–660, a Waldetruda została jego pierwszą opatką. Niewielki konwent męski osadzony został przy kościele św. Piotra, który początkowo służył także wspólnocie żeńskiej, dla której później zbudowano oddzielny kościół opacki dedykowany NMP, a następnie św. Waldetrudzie. Mnisi obsługiwali także otwarty dla wiernych kościół św. Germana. W okresie karolińskim było to opactwo królewskie.

W 958 r., po wygnaniu (skutek rewolty) dotychczasowego księcia Lotaryngii oraz konfiskacie jego dóbr rodowych, Otton I powierzył tytuł hrabiego Hainaut i księcia Dolnej Lotaryngii Godefroidowi, który, wraz z hrabiostwem Hainaut, otrzymał także dobra Mons. To w takich okolicznościach nastąpiło związanie opactwa w Mons z hrabiami Hainaut — od tej pory jego „świeckimi” opatami byli kolejni hrabiowie. Konsekwencją tych wydarzeń była także fundacja w Mons, przez Godefroida, grupy kanoników przy dotychczasowym kościele parafialnym św. Germana⁵⁷. Powierzono im obsługę kościoła opackiego św. Waldetrudy, do którego przeniesiono siedzibę parafii. Prebendy kanoników powstały na bazie dóbr odebranych mniszkom przez ich „świeckiego” opata i właściciela — hrabiego Godefroida. Prepozyt św. Germana otrzymał prawo kolacji prebend należących do kanoników osiadłych przy kościele św. Piotra, którzy zajmowali się, w ramach opactwa podwójnego, obsługą duchową i materialną zakonnic. Wszystkie te posunięcia miały — wedle hipotezy Autorki — zabezpieczać prawa władcy (królów niemieckich) i hrabiów Hainaut na wypadek powrotu z wygnania rodziny dawnych książąt lotaryńskich.

Jej powrót i restytucja dóbr nastąpiły w 998 r. W nowej sytuacji istnienie dwóch grup kanoników (św. Piotra i św. Germana), należących do *honor* hrabiów i wypełniających w zasadzie te same funkcje, stało się anachronizmem. Siłą bezładu, sytuacja taka przetrwała do 1089 r. Wówczas hrabia Baldwin II zlikwidował grupę kanoników przy kościele św. Piotra, a sam kościół ofiarował nowo fundowanemu przez siebie opactwu benedyktyńskiemu w Saint-Denis-en-Broqueroiez. Po pewnym czasie mnisi przekazali go, w zamian za roczny czynsz, kanonikom z kościoła św. Ger-

⁵⁷ Autorka nazywa ją raz kapitułą kanoników, raz opactwem — mimo, że była zarządzana przez prepozyta.

mana. Ci ostatni zastąpili poprzedników w obsłudze opactwa żeńskiego św. Waldetrudy, powoli stając się jego przeorstwem podległym opatce. Wiązało się to wszystko z ewolucją statusu prawnego opactwa żeńskiego, które w ciągu pierwszej połowy XI w. zmieniło *ordo*, przekształcając się z podwójnego opactwa benedyktyńskiego w opactwo kanoniczek świeckich. Dziesięć z jego prebend zarezerwowanych zostało jednak dla kanoników z przeorstwa św. Germana: *quia ad circumueundum et discurrendum pro negotiis tante ecclesie videntur melius posse laborare* ⁵⁸.

Opactwo NMP i św. Kwintyna w Maubeuge ⁵⁹ ufundowane zostało przez młodszą siostrę Waldetrudy, św. Aldegondę (ok. 630–684), prawdopodobnie w latach 660–665 ⁶⁰. Autorka, za wzmianką *Vita Aldegundis*, uważa je za opactwo podwójne ⁶¹, podkreślając małe znaczenie konwentu męskiego. Rację ma jednak Michel Parisse twierdząc, że mamy tu do czynienia z opactwem żeńskim ⁶². Jako uposażenie otrzymało włości dziedziczne rodziny Walberta — Autorka szacuje wielkość nadania na ok. 5000 ha. Kościół opacki NMP szybko dedykowany został św. Aldegondzie. Kościół św. Kwintyna służył zapewne mnichom lub klerykom obsługującym konwent zakonnicy. Funkcje parafialne spełniał kościół św. Piotra. W okresie karolińskim było opactwo królewskie.

Na początku X w. Herbert II, hrabia Vermadois, uzyskał je w beneficjum. Do obsługi zakonnicy sprowadził kanoników z opactwa Saint-Quentin (położonego na terenie jego hrabstwa) i ulokował ich przy kościele św. Piotra. Mimo podjętej ok. 1025 r. próby zaostreżenia obserwancji zakonnej w duchu benedyktyńskiej reformy Ryszarda z Saint-Vanne, w drugiej połowie XI w. uległa ona takiemu rozluźnieniu, że zakonnice, teoretycznie mniszki, w źródłach nazywane są kanoniczkami — ta zmiana *ordo* utrwaliła się w XII w., gdy opactwo definitywnie stało się wspólnotą kanoniczek świeckich. W końcu XI w. zakonnice fundowały przeorstwo w Cousolre, domniemanym miejscu grobu św. Aldegondy.

⁵⁸ L. Vanderkinder, *La chronique de Gislebert de Mons*, Bruxelles [1904] s. 27.

⁵⁹ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 60–75, 135–138, 159–168, 247–254. Zob. też C. Liétard, *Les chanoinesses de Maubeuge (661–1790)*, Lille 1930.

⁶⁰ Zob. A.-M. Helvétius, *Sainte Aldegonde et les origines du monastère de Mauberge*, „Revue du Nord” t. 74:1992 s. 221–237.

⁶¹ Zob. przyp. 54.

⁶² M. Parisse, recenzja (jak w przyp. 32) s. 77.

Opactwo św. Piotra i Pawła w Hautmont ⁶³ powstało w pierwszej połowie VII w., na obszarze już istniejącej domeny ziemskiej. Jego pierwotne uposażenie sięgało ok. 4300 ha. Autorka skutecznie podważa lokalną tradycję, przypisującą fundację opactwa Madelgaire’owi, małżonkowi Waldetrudy, dowodząc, że po jej wstąpieniu do ufundowanego przez nią klasztoru w Mons on także złożył profesję, właśnie w Hautmont. Trudna do sprawdzenia tradycja uważa go za fundatora opactwa w Soignies ⁶⁴. Wcześniejsze od opactwa oratorium NMP stało się kościołem parafialnym. W okresie karolińskim było to opactwo królewskie.

W pierwszej połowie X w. zniszczenia związane z najazdami Węgrów oraz rozluźnienie obserwancji zakonnej spowodowało porzucenie przez konwent *ordo monachorum* na rzecz *ordo canonicorum*. Mnisi powrócili na początku XI w. gdy opactwo objęła reforma Ryszarda z Saint-Vanne. W efekcie małżeństwa Regnier’a V, hrabiego Hainaut, z dziedziczką marchii Eaname, benedyktyńskie opactwo w Hautmont znalazło się w sferze wpływów hrabiów Hainaut.

Opactwo św. Piotra w Crespin ⁶⁵ zostało założone w latach 687–689 przez św. Landelina, możnowładcę neustriańskiego i zaufanego człowieka biskupów z Cambrai ⁶⁶. Opactwo w Crespin, uposażone początkowo tylko połową okolicznego lasu, dalsze posiadłości uzyskało dzięki nadaniom Klowisa III oraz fundacji dwóch dependencji (*cellae*), w Thivencelle i Montroeuil-sur-Haine. Kościół parafialny nosił wezwanie św. Marcina. W okresie karolińskim było to opactwo królewskie.

Na przełomie IX i X w., w nieznanach okolicznościach, konwent porzucił *ordo monachorum* na korzyść *ordo canonicorum*. Na początku X w., korzystając z walk o Lotaryngię, biskupi Cambrai podjęli próbę przejścia kontroli nad opactwem, uciekając się

⁶³ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 76–92, 135–138, 169, 255–259). Zob. też J. Pévôt, *Hautmont*, w: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique* (dalej cyt. *DHGE*), t. 23 Paris 1989 kol. 594–598.

⁶⁴ Pierwsza wzmianka o tym opactwie pochodzi z 870 r. — J. Nazet, *La transformation d'abbayes en chapitres à la fin de l'époque carolingienne: le cas de Saint-Vincent de Soignies*, „Revue du Nord” t. 49:1967 s. 265 i przyp. 67.

⁶⁵ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 93–105, 133–134, 170–171, 260–267. Zob. też E. Trelcat, *Historie de l'abbaye de Crespin, ordre de saint Benoît*, t. 1–2, Paris 1923.

⁶⁶ A.-M. Helvétius, *Saint Landelin et les origines de l'abbaye de Crespin*, „Revue Bénédictine” t. 97:1987 s. 225–240.

do fałszerstwa przywileju królewskiego — jednakże bez rezultatu. Otrzymał je natomiast (jako tzw. opat „świecki”) Gislebert, książę Lotaryngii i hrabia Hainaut, dla którego (obok opactw w Mons i Saint-Gheslin) stanowiło ważny punkt oparcia na obszarze hrabstwa. Od tej pory należy ono do sfery wpływów (*honor*) hrabiów Hainaut. Oni też przeprowadzili w końcu XI w. (1080) jego reformę, restaurując *ordo monachorum* i wprowadzając obserwancję kluניacką (jednak bez formalnej przynależności do Cluny). Z Crespin pochodził pierwszy konwent opactwa w Liessies.

Opactwo św. Piotra w Maroilles⁶⁷ ufundowane zostało przez Roberta, możnowładcę neustriańskiego (członka dworu Kłowisa II?), który w latach 650–660 sprowadził mnichów do kościoła NMP (następnie parafialnego), stawiając na ich czele św. Humberta⁶⁸, w tym czasie mnicha w Laon. W okresie karolińskim było to opactwo królewskie, które po opanowaniu Lotaryngii przez Karola Łysego (869) zostało przekształcone — z powodów politycznych — w opactwo kanoników świeckich.

O ile wspomniana wyżej próba uzyskania przez biskupów z Cambrai opactwa w Crespin się nie powiodła, o tyle sukcesem zakończyła się ich równoległe podjęta podobna akcja w stosunku do opactwa w Maroilles. Korzystając ze sprzyjającej okazji, która nadarzyła się w 948 r., biskup Fulbert, w oparciu o sfabrykowany przywilej datowany na 920 r., uzyskał od Ottona I zatwierdzenie rzekomych praw biskupstwa do tego klasztoru. Odtąd, aż do reformy z początku XI w., biskupi Cambrai byli równocześnie opatami Maroilles. W latach 1025–1030, przeprowadzając odnowę opactwa w duchu reformy Ryszarda z Saint-Vanne, doprowadzili oni do restauracji w nim benedyktynów. Zreformowane opactwo pozostało biskupim aż do XIII w., gdy dostało się pod wpływy hrabiów Hainaut.

Bardzo krótko omawia Autorka cztery dalsze fundacje merowińskie. Początki znanych nam już opactw w Lobbes, Aulne i Wallers (665–670)⁶⁹ założonych przez św. Landelina⁷⁰, szeroko

⁶⁷ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 106–118, 134–135, 172–178, 268–277. Zob. też J.-M. Duvoisquel, *Maroilles*, w: *Catholicisme*, t. 8, Paris 1979 kol. 700–701.

⁶⁸ R. Gazeau, *Humbert*, w: *Catholicisme*, t. 5, Paris 1962 kol. 1088.

⁶⁹ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 119–120, 133–134.

⁷⁰ A.-M. Helvétius, *Saint Landelin*, s. 235 i n.; A. Dierkens, *Abbayes et chapitres*, s. 95–98.

omówił A. Dierkens⁷¹. Dowiódł on m. in. znaczenia opactwa w Lobbes w polityce Pepina II zmierzającej do uzależnienia Neustrii po zwycięstwie w bitwie pod Tertry (687)⁷². W VIII w. powstało przeorstwo w Solesmes⁷³, podległe sławnemu podparyskiemu opactwu Saint-Denis⁷⁴. Niestety, to tak zasłużone w XIX w. dla odtworzenia śpiewu gregoriańskiego opactwo⁷⁵ nie posiada nowszej monografii⁷⁶. Już poza granicami Hainaut znajdowało się opactwo żeńskie w Condésur-Escaut⁷⁷. Autorka dowodzi, że nigdy nie było wspólnot klasztornych w Fussiau⁷⁸ i Dompierre-sur-Helpe⁷⁹, przeorstwo w Haspers⁸⁰ powstało dopiero w latach 867–870, założone przez mnichów z opactwa Jumièges⁸¹, uciekających przed najazdami Wikingów. Z IX w. pochodzi też fundowane w 1089 r. opactwo w Bersilies-l'Abbaye koło Cousolre⁸². Z kolei przeorstwo w Cousolre powstało dopiero w XI w.⁸³

⁷¹ Jak w przyp. 45. Zob. M. Lauwers, *Lobbes*, w: *Dictionnaire*, s. 902.

⁷² A. Dierkens, *Abbayes et chapitres*, s. 321–325.

⁷³ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 115–118.

⁷⁴ Zob. *Histoire de Saint-Denis*, red. M. Rouche, Paris 1988 i C. Beaune, *Saint-Denis*, w: *Dictionnaire*, s. 1364.

⁷⁵ C. Maître, *Solesmes et la musique liturgique médiévale*, w: *Dictionnaire*, s. 1449–1450.

⁷⁶ Zob. V. Ruffin, *Essai sur l'histoire de la ville et de l'abbaye de Solesmes en Hainaut*, „Mémoires de la société d'émulation de Cambrai” t. 31:1869 s. 73–190; H. Bompard, *Histoire de la terre et de la seigneurie de Solesmes*, tamże, t. 55:1900 s. 1–449, a dla gospodarki G. Fourquin, *Les débuts du fermage: l'exemple de Saint-Denis*, „Études rurales”, nr 22–24:1966 s. 7–86.

⁷⁷ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 120–122. Zob. też L. Maliet, *La collégiale Notre-Dame de Condé-sur-Escaut de l'époque mérovingienne au XIe siècle*, „Valentiana”, nr 5, juin 1990 s. 64–68 i A. Dehaine, *La collégiale Notre-Dame de Condé-sur-Escaut du XIe siècle à la Révolution*, tamże, s. 69–74.

⁷⁸ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 122–123. Zob. też T. de Morembert, *Fescau*, w: *DHGE*, t. 16, Paris 1967 kol. 1314.

⁷⁹ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 123. Zob. też M. Chartier, *Dompierre*, w: *DHGE*, t. 14, Paris 1960 kol. 645–646.

⁸⁰ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, 123–124. Zob. H. Platte, *Haspers*, w: *DHGE*, t. 23, Paris 1989 kol. 480–485.

⁸¹ L. Musset, *Les destins de la propriété monastique durant les invasions normands (IXe–XIe siècle)*. *L'exemple de Jumièges*, w: *Jumièges. Congrès scientifique du XIIIe centenaire, Rouen, 10–12 Juin 1954*, t. 1–2, Rouen 1955 s. 49–55. Zob. też J. Taralon, *L'Abbaye de Jumièges*, Paris 1979 i M. Baylé, *Jumièges*, w: *Dictionnaire*, s. 848–849.

⁸² A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 124–126.

⁸³ Było przeorstwem opactwa w Maubeuge, zob. s. 476 i n.

Opactwo w Saint-Saulve⁸⁴ swoje początki bierze z niewielkiego przeorstwa fundowanego przez Karola Młota i podporządkowanego opactwu św. Marcina w Tours⁸⁵. Było ono dedykowane św. Salwiuszowi⁸⁶, biskupowi z Owernii zamordowanemu w pobliskim Valenciennes, którego relikwie znajdowały się w miejscowym kościele. Bogato uposażone (1/3 dochodów z okręgu Valenciennes), szybko uległo sekularyzacji. Dokonała się ona między 800 a 830 r. poprzez transformację przeorstwa w opactwo królewskie zasiedlone przez wspólnotę kanoników świeckich i kierowane przez świeckich beneficjariuszy. Nowe prądy związane z reformą gregoriańską i odnową monastyczną XI/XII w. sprawiły, że w 1103 r. hrabiowie Hainaut ofiarowali je opactwu Cluny. Był to jedyny przeorat kluniacki na obszarze Hainaut.

W 888 r. miejscowy możnowładca Erlebold ufundował w Salles⁸⁷ opactwo benedyktyńskie pod wezwaniem NMP jako klasztor prywatny. Jak ustalił Georges Despy, był to przypadek fundacji prywatnej, w której fundator zrzekł się przysługujących mu praw⁸⁸. Szybki upadek obserwancji zakonnej spowodował interwencję Gerarda z Brogne (zaraz po 931 r.), która jednak zakończyła się niepowodzeniem i, w efekcie, upadkiem opactwa.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu przyjmowano — za *Vita S. Hiltrudis* — wczesne początki opactwa w Liessies⁸⁹. Wedle autora *Vitae*, miało ono być fundowane w 764 r. przez komeksa Wiberta. Jego syn, Gontard, rzekomo został pierwszym opatem, a córka, Hiltruda⁹⁰, miała przebywać w tym męskim opactwie jako rekluzka przez 17 lat. Autorka dowiodła, że powyższa wersja

⁸⁴ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 179–190, 280–281. Zob. H. Platelle, *Survolt de l'histoire de Saint-Saulve. Le saint, l'abbaye, la paroisse du VIIIe au XVIIIe siècle*, „Mémoire du Cercle archéologique et historique de Valenciennes” t. 7:1971 s. 5–17.

⁸⁵ O nim Ch. Lelon, *Saint-Martin de Tours*, w: *Dictionnaire*, s. 1368–1369.

⁸⁶ *Tamże* oraz M. Coens, *Salvio*, w: *Bibliotheca Sanctorum*, t. 11, Roma 1968 kol. 607–609.

⁸⁷ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 191.

⁸⁸ G. Despy, *Deux actes faux fabriqués au chapitre de Chimay: la „charte de fondation d'Erlebold de 887” et la „bulle de Lucius III de 1182”*, w: *Clio et son regard. Mélanges d'histoire, d'histoire de l'art et d'archéologie offerts à Jacques Stiennon*, red. R. Lejeune, J. Deckers, Liège 1982 s. 115–118. Zob. też J. Nazet, *Crises et réformes* s. 470–471 i A. Dierkens, *Abbayes et chapitres*, s. 145–146.

⁸⁹ R. Gazeau, *Liessies*, w: *Catholicisme*, t. 7 Paris 1973 kol. 742–743.

⁹⁰ A.-M. Helvétius, *Hiltrude*, w: *DHGE*, t. 24 Paris 1991 kol. 572–573.

jest późną, dwunastowieczną legendą, która miała uzasadnić ewidentne naruszenie reguły, jakie nastąpiło w opactwie w tym okresie. Rzeczywista sytuacja przedstawiała się bowiem następująco⁹¹.

W końcu XI w. Teodoryk z Avesnes ufundował przy kościele w Avesnes-sur-Helpe grupę kanoników. Na skutek interwencji żony, Ady z Roucy, została ona następnie przeniesiona do Liessies i, po pewnym czasie, zastąpiona przez benedyktynów sprowadzonych z opactwa w Crespin, gdzie opatem był wówczas krewny Ady, Regnier. Nowa wspólnota czarnych mnichów obserwowała zwyczaje zbliżone do kluniackich. Po pewnym czasie Ada (właściwa fundatorka opactwa) postanowiła porzucić życie świeckie i osiadła właśnie w opactwie w Liessies, aby, obok mnichów, prowadzić życie kontemplacyjne. Nie trzeba podkreślać, że sytuacja taka daleka była od normalności. Jej usprawiedliwieniu służył napisany przez jednego z mnichów żywot nigdy nieistniejącej świętej Hiltrudy, kreujący nową wersję początków opactwa. Autor umiejętnie połączył fakt z fikcją. Na przykład pierwszy opat, Gontard, w żywocie nosi imię Gontard, zaś matka legendarnej Hiltrudy ma na imię Ada.

Powstanie opactwa św. Gislena w Saint-Ghislain⁹² datowane było dotychczas, zgodnie z miejscową tradycją przekazaną w tekstach hagiograficznych, na czasy merowińskie⁹³. Autorka dowiodła, że fundacja opactwa nastąpiła w 931 r. jako następstwo polityki ówczesnego księcia Lotaryngii (od 928), Gisleberta, który chciał ją wykorzystać do wzmocnienia swojej władzy na obszarze Hainaut. W tym celu, za zgodą biskupa Cambrai, wykreował kult działającego tu niegdyś eremity o nieznanym imieniu (nazwano go Gislennem), aranżując *inventio* jego relikwii. Na uposażenie fundacyjnej składała się m. in. część posiadłości opactwa żeńskiego w Mons, które należało do rodziny Gisleberta. Pierwszym opatem nowej wspólnoty benedyktyńskiej został dobrze znany reformator zakonny, Gerard z Brogne⁹⁴. Z jego też inicjatywy powstała le-

⁹¹ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 192–196.

⁹² *Tamże*, s. 213–234.

⁹³ D. Van Overstraeten, *Ghislain*, w: *DHGE*, t. 20, Paris 1984 kol. 1180–1182. Dodajmy pominięty przez Autorkę katalog z wystawy — *Aux origines d'une ville et d'une abbaye. Saint Ghislain et son culte*, Saint-Ghislain 1984.

⁹⁴ A. d'Haenens, *Gérard de Brogne à l'abbaye de Saint-Ghislain*, w: *Gérard de Brogne et son œuvre réformatrice. Études publiées à l'occasion du millénaire de sa mort (959–1959)*, „Revue Bénédictine” t. 70:9160 nr 1 s. 101–118 i A. Linage Conde, *San Benito y los benedictinos*, t. 1, Braga 1992 s. 297–298.

genda o wcześniejszych początkach opactwa, mająca zabezpieczyć je przed roszczeniami wysuwanymi ze strony sąsiednich opactw w Mons i Maubeuge, dążących do odzyskania utraconych ziem (Mons) oraz przechwycenia relikwii św. Gislena, którego kult szybko się rozwinął. Nowa fundacja była klasztorem prywatnym rodziny fundatora. Gdy ta została w 958 r. wygnana z Lotaryngii, a jej dobra skonfiskowano, klasztor nabył status opactwa królewskiego i szybko otrzymał „świeckich” opatów. Dopiero na początku XI w. interwencja biskupa Cambrai, Gerarda I, wspierana m. in. przez sławnego Poppona ze Stavelot, pozwoliła uzyskać zgodę cesarza Henryka II (ok. 1015) na przywrócenie opatów „regularnych”. Mimo prób podejmowanych przez potomków Gisleberta (szczególnie Regniera V), którzy ponownie uzyskali księstwo lotaryńskie, mnisi, wspierani przez biskupa, zdołali zachować z trudem zdobytą niezależność.

Między 979 a 995 r. Arnoul, władca marchii Valenciennes⁹⁵, ufundował w samym Valenciennes⁹⁶ opactwo kanoników świeckich pod wezwaniem św. Jana. Fundacja ta miała wzmocnić prestiż jego władzy. Jako dziedziczna, w konsekwencji kolejnych koligacji, zwierzchność nad opactwem przeszła w 1047 r. na hrabiów Hainaut. W ciągu pierwszej połowy XII w. doszło do reformy opactwa, które stało się klasztorem kanoników regularnych i weszło w skład kongregacji z Arrouaise.

5

Badania Autorki pozwoliły też na poczynienie szeregu obserwacji dotyczących różnych procesów, często podstawowych dla zrozumienia dziejów monastycyzmu. Należą do nich skomplikowane kwestie obserwacji zakonnych oraz rozróżnienia między *ordo monachorum* i *ordo canonicorum*, statusu prawnego opactw oraz reform monastycznych z X–XI w. Zajmę się nimi w oddzielnych pracach. W tym miejscu poprzestaną zatem na przedstawieniu kilku wybranych.

Do ciekawych wniosków prowadzi Autorkę analiza topografii

⁹⁵ O nim i jego rozwoju zob. H. Platelle, *Le développement de Valenciennes du Xe au XIIIe siècle: le castrum, les bourgs, les enceintes. Études topographiques*, w: *Valenciennes et anciens Pays-Bas. Mélanges offerts à Paul Lefrancq*, „Mémoires du Cercle archéologie et histoire de Valenciennes” t. 9:1976 s. 21–52 (tu s. 23–26, 33–36).

⁹⁶ A.–M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 282–283, 293–294.

lokalizacji opactw⁹⁷. Okazało się, że kryteria wyboru miejsca pod założenie badanych przez nią opactw merowińskich (w VII w.) dokładnie odpowiadają modelowi zrekonstruowanemu wcześniej w oparciu o inne przesłanki przez Emila Lesne⁹⁸. Były one zatem sytuowane w pobliżu lasów (popularny topos hagiograficzny karczujących mnichów odpowiadał zatem w pewnym sensie realiom), nad rzeką, często na wzniesieniu, w pobliżu zlewiska rzek lub dawnej drogi rzymskiej oraz, co ciekawe, koło ruin starszych budowli. Jak celnie zauważa Autorka, oprócz pragmatyzmu, na takie kryteria wyboru miejsca fundacji opactwa wpłynąć mogły także kwestie religijne — chodziło o to, aby właściwości terenu odpowiadały znanym tematom biblijnym. Na przykład wzniesienie terenu symbolizuje zbliżenie się ku Bogu, karczunek — walkę ze złem, obecność ruin — przemijanie rzeczy doczesnych.

Takie kryteria topograficzne wyboru miejsca na fundację opactwa w okresie merowińskim powodowały, że w efekcie powstawały one w większości na terenach już zagospodarowanych. To zaś nie zgadzało się z ideałem miejsca fundacji kształtującym się w XI–XII w. Ta właśnie rozbieżność wpłynęła według Autorki na częste pojawianie się w późniejszej hagiografii średniowiecznej toposu translacji klasztorów, który bezkrytycznie przyjmowany był w starszej historiografii. Tymczasem w rzeczywistości, na przebadane przez nią cztery opactwa, gdzie topos ten występuje (Mons, Mauberge, Crespin i Maroilles), tylko w jednym przypadku (Crespin) udało potwierdzić fakt translacji. W pozostałych są to tylko późniejsze legendy, których autorzy starali się „znaleźć” bardziej odpowiednie (z punktu widzenia ich czasów) miejsce pod pierwotną fundację danego opactwa.

Nieco miejsca poświęciła Autorka na prezentację wizerunku świętego fundatora⁹⁹ opactwa merowińskiego w świetle przekazów hagiograficznych. Przynajmniej część charakterystyk przekazanych przez autorów źródeł współczesnych wydarzeniom wydaje się odpowiadać rzeczywistości, zgodne jest bowiem z tym, co wiemy na temat reprezentantów największych merowińskich (neustriańskich) ro-

⁹⁷ Tamże, s. 144–147. Zob. też M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński* s. 36 (§ 14.5).

⁹⁸ E. Lesne, *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*, t. 1, *Époques romaine et mérovingienne*, Lille 1909 s. 79–99.

⁹⁹ A.–M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 147–151. Zob. badania R. Michałowskiego, cytowane w przyp. 18.

dzin możnowładczych, spośród których fundatorzy ci się rekrutowali. Natomiast późniejsi hagiografowie wyraźnie idealizują wizerunek fundatorów, dostosowując go do aktualnie obowiązującego modelu.

Podstawowe pytanie postawione przez Autorkę dotyczy jednak aspektów politycznych fundacji klasztornej¹⁰⁰. Główny etap kształtowania się sieci zakonnej na obszarze Hainaut przypada na drugą połowę VII w. Udział merowińskich królów Neustrii¹⁰¹ oraz biskupa Cambrai był w tym procesie minimalny. Decydującą rolę odegrało miejscowe możnowładztwo oraz rosnący w siłę Pippinidzi¹⁰². Wiadomo skądinąd, że ci ostatni dobrze rozumieli znaczenie opactw dla rozszerzania i ugruntowywania swoich wpływów¹⁰³. Hainaut, położone na granicy Neustrii i Austrazji¹⁰⁴, przyciągało ich uwagę ze zrozumiałych powodów. Autorka ukazała ściśle związki fundatorów opactw oraz ich rodzin z obozem majordomów. W efekcie nowo powstające opactwa stanowiły silne oparcie dla Pippinidów.

Po koronacji Pepina Małego w 751 r. wszystkie opactwa na obszarze Hainaut stały się opactwami królewskimi. W okresie tym powstały zaledwie cztery nowe wspólnoty zakonne (opactwa w Bersilies-l'Abbaye i Salles oraz przeorstwa w Haspers i Solesmes), ich rola była jednak bardzo ograniczona.

Nowe ważne fundacje zakonne pojawiają się dopiero od początku X w., równoległe z kształtowaniem się księstwo lotaryńskie i hrabstwa Hainaut. Opactwa już istniejące oraz nowo powstające są ważnym punktem oparcia dla władzy książąt lotaryńskich oraz miejscowych hrabiów. Dbają oni zatem o rozwój sieci klasztornej (powstają opactwa w Saint-Ghislain, Valenciennes oraz kanonie w Maubeuge i Mons). Wykorzystując słabość suwerena (w tym okresie króla niemieckiego), doprowadzają też do przekazania im w beneficjum lokalnych opactw królewskich. Do tego swoistego „wyści-

¹⁰⁰ A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques*, s. 127–140, 197–199, 284–303, 311–313.

¹⁰¹ Zob. *La Neustrie. Les pays au nord de la Loire de 650 à 850. Colloque historique international* (Beihefte der Francia, 16/1–2), red. H. Astma, t. 1–2, Sigmaringen 1989.

¹⁰² Zob. C. Carozzi, *Carolingiens*, w: *Dictionnaire*, s. 265–267.

¹⁰³ J. Semmler, *Pippin III. und die fränkischen Klöster*, „Francia” t. 3:1975 s. 88–146; A. Dierkens, *Abbayes et chapitres*, s. 320–327.

¹⁰⁴ O granicach tych szczegółowo A. Dierkens, *Abbayes et chapitres*, s. 318–319 oraz M. Rouche, *Remarques sur la géographie historique de la Neustrie (650–850)*, w: *La Neustrie*, t. 1 s. 1–24.

gu po opactwa” włączają się także biskupi Cambrai, którym udaje się uzyskać opactwo w Maroilles. W konsekwencji wszystkie opactwa uzależnione zostają od lokalnej władzy świeckiej lub duchownej.

Dopiero XI w. zmienia tę sytuację. Sojuszowi biskupów Cambrai z cesarzem pozwolił na przeprowadzenie niezbędnych reform opactwa, a w konsekwencji do ich (powolnego i względnego) uniezależnienia się od lokalnej władzy świeckiej. Postępy reformy gregoriańskiej zaowocowały od końca XI w. nowym etapem fundacji klasztornej¹⁰⁵ — spośród nich Autorka omawia bliżej tylko początki Liessies oraz przeorstwa w Cousolre.

6

Jak widzieliśmy, właściwie wszystkie fundacje monastyczne dokonane na obszarze Hainaut w ciągu VII w. okazały się punktem oparcia dla rosnących wpływów Pippinidów, zaś po koronacji Pepina Małego w 751 r. stały się opactwami królewskimi. Podobną rolę na początku X w. spełniała w przypadku księcia lotaryńskiego Gisleberta fundacja opactwa w Saint-Ghislain. Okres ten (X w.) znaczony jest przejmowaniem opactw przez miejscowych hrabiów (głównie Hainaut). Podobne próby podejmowane przez biskupów Cambrai kończą się tylko częściowym sukcesem. Dopiero XI w. zmienia tę sytuację. Najpierw sojusz biskupów Cambrai (przede wszystkim Gerarda I) z cesarzem, a następnie postępy reformy gregoriańskiej, przyniosły reformy kolejnych opactw i ich powolne uniezależnienie (względne) od miejscowego możnowładztwa.

Autorka dobrze eksponuje rolę, jaką dla umocnienia władzy centralnej lub pozycji lokalnej rodziny możnowładczej ma realizacja nowej fundacji monastycznej lub przejęcie kontroli nad już istniejącym opactwem. Wielką zaletą jej pracy jest ukazanie zależności między ewolucją instytucjonalną monastycyzmu i Kościoła a zmianami politycznymi i społecznymi.

Wydaje się, że — przy wszystkich lokalnych różnicach — podobny proces rozwoju monastycyzmu i jego związków z władzą, biskupem i możnowładztwem zachodził także na obszarach pań-

¹⁰⁵ Zob. np. J. Nazet, *Crises et réformes* s. 490 n. i Ch. Dereine, *La „libertas” des nouveaux monastères au diocèse de Cambrai sous Gérard II (1704–1094)*, „Revue du Nord” t. 47:1965 s. 118–120. Są to m. in. opactwa w Achin, Saint-Denis-en-Broqueroie, Affighem, Auechies i Notre-Dame-La-Grande w Valenciennes.

stwa polskiego w XIX w. Ewolucja opactw królewskich (do ok. połowy XII w.) w opactwa „książęce” i, od około XIV w., „państwowe”; narodziny (XI w.?), rozwój (XII w.), upadek (XIII w.) i krótki renesans w XV w. opactwbiskupich; stosunkowo krótka kariera opactw prywatnych należących do możnowładztwa i rycerstwa (całkowicie połowa XII — połowa XIII w.), oto rysujące się w świetle moich badań podstawowe etapy procesu kształtowania się pozycji prawnej wspólnot zakonnych w Polsce. Jakże jednak konkretne treści przypisać można poszczególnym terminom, jaki był zakres prerogatyw i obowiązków ciążyących na obu stronach? Zagadnienia te czekają na swojego badacza.